

İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN BİR “FIRKA ŞEYHÜLİSLÂMI” ARAYIŞI VE MUSA KÂZİM EFENDİ’NİN ŞEYHÜLİSLÂMLIĞA GETİRİLİŞİ

Ahmet Samil GÜRER*

ÖZET

Bu makalede İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin II. Meşrutiyet döneminde Meşihat makamını kontrol altına almak amacıyla yaptığı girişimler ele alınmıştır. II. Meşrutiyet’in ilk günlerinde yaşanan kabine krizinin aşılmasında meşihat makamının oynamış olduğu rol, Tanzimat hareketi ile birlikte Osmanlı siyasal sistemi içerisindeki yetkilerinin azaltılmış olduğu düşünülen bu kurumun hâlâ etkili olduğunu göstermiştir. II. Adülhamid’e karşı vermiş olduğu mücadelede bir kısım ulemânın desteğini elde etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet döneminde iktidarını ve icraatlarını meşrulaştırmak için meşihat makamını kontrol etmek istemiştir. II. Meşrutiyet döneminde uzunca bir süre meşihat makamında kalan Musa Kâzım Efendi’nin şeyhülislâmlığa getirilişi Cemiyet’in bu politikaları ile bağlantılıdır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Musa Kâzım Efendi, II. Meşrutiyet, ulemâ, şeyhülislâm.

COMITTEE OF UNION AND PROGRESS’ SEARCH FOR A “PARTY SHEIKHULISLAM” AND APPOINTMENT OF MUSA KÂZİM EFENDI TO THE SHEIKHULISLAMATE

ABSTRACT

Comittee of Union and Progress’ attempts for controlling Meshihat institution in the Ottoman second constitutional monarchy is held in this article. During the early days of second constitutional period, the role which was played by the Meshihat in overcoming the cabinet crisis has shown that this institution is still effective in politics. During opposition movements against

---

* Yrd. Doç. Dr. Rize Üniversitesi Tarih Bölümü samilgurur@yahoo.com

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Abdülhamid II, The Committee of Union and Progress which had support of some members of ulema class sought to controll the Meshihat institution to legalize its own policies in the second constitional period. Appointment of Musa Kâzım Efendi who was a Sheikhulislam for a long time in the second constituonal monarchy period to the Meshihat was related with Comittee's these attempts.

Key Words: Comittee of Union and Progress, Musa Kâzım Efendi, Second Constituonal Monarcy, ulema, Sheikhulislam.

Giriş

Adını pozitvizmin sloganı olan “Ordre et Progrés” den alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimine karşı başlatmış olduğu mücadeleyi aynı zamanda dinî bir zeminde yürütmeye çalışmıştır. Düşünce yapılarında pozitvizmin geniş etkileri görülen Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza Bey başta olmak üzere İslâm, Jön Türklerin bir kısmı tarafından meşrutî yönetimin yeniden kurulması için bir muhalefet aracı olarak görülmüş (Hanioğlu 1981: 141-142); toplum nazarında meşruiyetin referans kaynağının din oluşu da onları, siyasal rejimin meşruiyetini dinî açıdan çürütme noktasında zorunlu olarak ulemâ ile işbirliği yapmaya sevketmiştir (Hanioğlu 1985: 112-113).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de iktidarı ele geçirdikten sonra da muhalif fırka ve cemiyetler tarafından kendisine yöneltilen din karşıtlığı iddialarını geçersiz kılmak için aynı politikasını devam ettirmiştir (Kara 2001: 60). Bunun için bir taraftan Cemiyet bünyesinde ulemâdan oluşan heyetlerle dinî çalışmalara ağırlık verilirken, diğer taraftan İttihat ve Terakki hükûmetlerinin icraatlarına destek verecek bir “fırka şeyhülislâmı” arayışına girilmiştir.

Bu noktada bir isim ön plana çıkmaktadır ki, o da toplam beş yıllık görev süresi ile II. Meşrûtiyet döneminin en uzun süreli şeyhülislâmı olan Musa Kâzım Efendi'dir. Cemiyet'in, ikinci Said Paşa hükûmeti dışındaki bütün İttihat ve Terakki kabinelerinde yer almış olan Musa Kâzım Efendi'nin üzerinde neden ısrarla durduğunu anlayabilmek için, önce II. Meşrûtiyet'in ilk günlerine dönerek Meşihat makamının iç siyasetteki etkisini ve Cemiyet'in Musa Kâzım Efendi'den önceki Meşrûtiyet dönemi şeyhülislâmlarıyla olan

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ilişkilerini, ardından da Musa Kâzım Efendi'nin Meşihat makamına atanması sürecindeki gelişmeleri gözden geçirmek gerekecektir¹:

Meşrutiyet'in İlk Günlerinde Meşihat ve İttihat ve Terakki

Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in II. Abdülhamid tarafından umulmadık bir şekilde resmen ilânı, İttihatçıları hazırlıksız yakalamıştır. II. Abdülhamid'e karşı yıllar boyu devam eden mücadeleleri sırasında İttihatçılar, politikalarını sadece meşrutî yönetimin yeniden tesisi esasını üzerine kurdukları için bir iktidar programı ve ekibi oluşturamamışlardır. Bu yüzden ellerine fırsat geçtiğinde ülke yönetimini doğrudan ele almak yerine iktidarı II. Abdülhamid'in hükûmeti kurmakla görevlendirdiği Said Paşa'ya bırakmayı ve bu hükûmeti denetleme yolunu tercih etmişlerdir (Ahmad 1995:36). Ancak, Said Paşa'nın, hükûmet programı yerine hazırladığı 1 Ağustos 1908 tarihli Hatt-ı Hümayûn'un 10. maddesine Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişah tarafından atanacağına dair bir hüküm koymuş olması (Ali Cevat 1991: 112), Cemiyet'i daha işin başında Bâb-ı Âli ve pâdişahla karşı karşıya getirmiştir.

Esas gücünü ordudan alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişahın orduyu denetimi altına alabileceği endişesiyle şiddetle karşı çıktığı 10. madde konusunda en büyük desteği, belki de hiç ummadıkları bir kişiden, II. Abdülhamid'in Şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi²'den görmüştür. Kanûn-ı Esâsî'nin tekrar yürürlüğe konulması hususunda padişahın ikna edilmesinde de önemli rol oynamış olan (Karal 1999: 40) Cemaleddin Efendi, 28 Temmuz 1908'de aralarında Avrupa devletlerinin temsilcilerinin de bulunduğu bir topluluk önünde padişahın Kanûn-ı Esâsî'ye bağlı kalacağına dair ettiği yemine kefil olmuştu (Cemaleddin Efendi 1336:9; Ali Cevat 1991: 161). Bu yüzden Said Paşa'nın hazırladığı Hatt-ı Hümayûn'da yer alan padişahın yeminine aykırı 10. maddeyi gördüğünde kendi ifâdesiyle "aklı başından gitmiş" ve Said Paşa'yı bu maddenin değiştirilmesi konusunda ikna edemediği için de istifa etmişti. Ancak II. Abdülhamid, çok değer verdiği ve kendisine on altı yıl boyunca sadakatle bağlı kalmış olan şeyhülislâmının istifasını kabul etmemiştir. Hem Cemaleddin Efendi'nin hem de İttihat ve Terakki temsilcileri Talat ve Câvid beylerin baskılarına dayanamayan Said Paşa ise, istifa etmek zorunda kalmış ve yeni kabineyi kurma görevi

¹ Musa Kâzım Efendi'nin biyografisi bu makalenin sonundaki "ek"te yer almaktadır.

² Hâlidefendizâde Mehmed Cemâleddin Efendi'nin biyografisi için Bkz. **İlmiye Sâlnâmesi** (1334: 615-616); Mardin (1966: II-III, 342-346); Altunsu (1972: 218-222); İpşirli (1993:309-310).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Kâmil Paşa'ya verilmiştir. Ayrıca, Cemaleddin Efendi, Kâmil Paşa hükûmetinin oluşturulması sırasında da İttihatçıların Harbiye Nezâreti'ne tayinini istedikleri Trablusgarp Kumandanı Recep Paşa'nın bu göreve getirilmesini sağlamak suretiyle Cemiyet'e yardımcı olmuştur. Cemâleddin Efendi, kendisinin sıkça ifade ettiği gibi bunu sadece padişahın yeminine sadık kalmasını sağlayarak ülkede karışıklık çıkmasını önlemek için yapmıştı (Cemaleddin Efendi 1336:9-12).

Sebep ne olursa olsun Cemâleddin Efendi'nin bu tavrının, İttihatçıları ziyadesiyle memnun ettiği anlaşılmaktadır. İttihatçıların bu memnuniyeti Hüseyin Câhid tarafından kaleme alınan şeyhülislâma övgülerle dolu bir yazıyla ifade edilmiştir (**Tanin** 25 Temmuz 1324; Yakut 2005:190). Cemaleddin Efendi'nin bu bunalımın aşılmasında oynamış olduğu önemli rol, meşihat makamının iç siyasette hâlâ etkili bir kurum olduğunu göstermiştir.³Bu yüzden İttihatçılar, Cemâleddin Efendi'yi kendi saflarına çekme girişimlerinde bulunmak suretiyle bu makamın nüfuzundan faydalanmaya çalışmışlardır. Kâmil Paşa kabinesindeki meşihatinden azli için bir kısım ulemâ tarafından başlatılan kampanya⁴ sırasında Cemiyet, onun meşihatte kalması için çaba göstermiş ve devreye o sıralarda Meclis-i Âyân azalığında bulunan Musa Kâzım Efendi'yi sokarak ulemâ nezdinde şeyhülislâm için destek sağlamaya çalışmıştır⁵.

Ancak, Cemiyet, Cemâleddin Efendi'yi meşihat makamında tutmak için gösterdiği çabada başarılı olamamış; kısa bir süre sonra onu siyâsi bir pazarlık sonucunda kaybetmiştir. Şöyle ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti, söz geçiremediği Sadrazâm Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürebilmek için mebusandaki sarıklı mebusların desteğine ihtiyaç duymuş; onlar da bu desteği vermek için muhalif

³ Bkz. Yakut (2005:189-191).

⁴ Cemaleddin Efendi (1336:15) ayrıntıya girmeden, hatıralarında bozgunculuğa ve bölücülüğe göz yummadığı için kimler olduğunu belirtmediği muhaliflerinin bazı dersiam ve talebeleri aleyhine kışkırtarak görevden alınması için padişah, sadrazam ve Meclis-i Meb'ûsan reisi nezdinde girişimde bulduklarını yazmaktadır.

⁵ Bayezid dersiâmlarından Hoca Râsim Avnî, hatıralarında bu konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: “Şeyhislâm Cemâlettin Efendi'nin ipkası hakkında ilmiye iki taraf olmuştu. Beni Musa Kâzım'a götürdüler. Musa Kâzım, Cemalettin Efendi'den başka meşrutiyette şeyhislâmlık yapacak başka kimse olmadığı için Cemiyet-i mukaddese (İttihat ve Terakki) nin Şeyhislâm'ı ipka eylediğini ve birtakım ahmakların azline çalıştığını, fakat Şeyhislâm'ın aleyhinde bulunmak Cemiyet-i mukaddesenin indinde meşrutiyet aleyhinde bulunmakla beraber olduğunu ve bunun için kan gövdeyi götüreceğini, çünkü Cemiyet-i mukaddesenin askerden ibaret olduğunu ve zinhar benim Şeyhislâm'ın aleyhinde bulunanlarla beraber olmamaklığımı tenbih eyledi.”(Bayar 1997: 106-107; İmlâ Bayar'a aittir.)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

oldukları Cemâleddin Efendi'nin de Kâmil Paşa ile birlikte düşürülmesi şartını öne sürmüşlerdir. Sonuçta Cemiyet, Kâmil Paşa'dan kurtulabilmek için bu şartı kabul ederek Cemâleddin Efendi'yi feda etmek zorunda kalmıştır (Türkgeldi 1951: 21).

Cemâleddin Efendi'nin istifasının ardından II. Abdülhamid tarafından şeyhülislâmlığa atanan Ziyâeddin Efendi'nin gerek 31 Mart ayaklanmasında İttihatçıları hedef alan isyancı softaları kontrol etmekte yetersiz kalması, gerekse isyanın bastırılmasından sonra II. Abdülhamid'in hal fetvâsını verme konusunda zorluk çıkarmış olması (Türkgeldi 1951: 36-37), İttihatçıların zihnine bu önemli makamın kontrol edilmesi gerektiği fikrini iyice yerleştirmiş olmalıdır. Bu yüzden onlara Meşihat makamına getirmek için hem meşrutiyet taraftarı, hem açık fikirli, hem de ulemânın itiraz edemeyeceği derecede güçlü bir âlim gerekiyordu (Yalçın 1936:10).

Aslında bu niteliklerin hepsine sahip olan Musa Kâzım Efendi, başından beri İttihatçıların aklındaki tek isimdi (Yalçın 1936:10). Üstelik, bu niteliklerinin yanısıra Meclis-i Âyân'daki performansı ile Cemiyet'in ümitlerini boşa çıkarmamıştı⁶. Daha da önemlisi gerek II. Abdülhamid döneminde *Tercümân-ı Hakîkât*, gerekse Meşrutiyet'in ilânından sonra *Sırât-ı Müstakim*'de yayınladığı dinî, siyasi ve toplumsal sorunlara modernist yaklaşımlar taşıyan yazılarıyla⁷ İslâmcılık düşüncesinin önemli isimleri arasında yer almıştı. Kuşkusuz bu son faktör, liberal İslâmcıların İttihat ve Terakki'ye sağladığı desteği daha da sağlamlaştıracaktı. Ancak, Musa Kâzım Efendi'nin muhafazakâr ulemâ kesimi arasında pek tutulmayan bir kişi olması, bu kesimin desteğini kaybetmeyi göze alamayan İttihatçıları tereddüde düşürmüş ve onları önce başka isimler üzerinde durmaya itmiştir (Yalçın 1936:10).

Bu yüzden, önce İstanbul'un köklü ulemâ ailelerinden Pîrîzâdelere mensup Mehmed Sahib Molla⁸ Meşihate getirilmiştir. Ancak Sahib Molla, açıkça İttihat ve Terakki'yi desteklemekle birlikte⁹ kolayca uzlaşılacak ve Cemiyet'in güdümüne girebilecek

⁶ Musa Kâzım Efendi'nin Meclis-i Âyân'daki İttihat ve Terakki yanlısı faaliyetleri için Bkz. Güner (2003: 84-91).

⁷ Musa Kâzım Efendi'nin söz konusu yazılarını toplu halde görmek için bkz. Musa Kâzım (1336); Külliyyat'ının sadeleştirilmiş hâli için bkz. Musa Kâzım Efendi (2002). Fikirleri hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Kushner (1990); Reinhart (2001); Güner (2003:157-272)

⁸ Biyografisi için Bkz. *İlmiye Sâlnâmesi* (1334: 619-622); Altunsu (1972: 226-229).

⁹ Ağustos 1909'da içerisinde İttihat ve Terakki için "fırka-i nâciye-i mücâhidîn" tabirini kullandığı ve 31 Mart isyancıları ve İttihat ve Terakki muhalifleri

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

karakterde birisi değildir. Bunu Meclis-i Meb'ûsan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Çırağan Sarayı'nı Meclis-i Meb'ûsan'a tahsis etme teklifine ve İttihatçıların II. Abdülhamid'i Dîvân-ı Harp'te yargılama girişimlerine karşı çıkararak oldukça açık bir biçimde göstermiştir¹⁰. Aynı durum Sahib Molla'dan sonra meşihate getirilen Erzurumlu Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi¹¹ için de geçerlidir. O da meşihate getirilmesinden kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'ye karşı muhalif mebuslarla işbirliği yaptığı için saraya çağırılarak zorla istifa ettirilmiştir (Lütfi Bey: 150; Danişmend 1961: 557-558).

Musa Kâzım Efendi'nin Meşihate Getirilişi ve Tepkiler

İttihatçılar, beklentilerine cevap vermeyen bu denemelerden sonra doğrudan Cemiyet'in üyesi olan Musa Kâzım Efendi'yi meşihate getirmeyi göze almışlardır (Yalçın 1936: 10). Çelebizâde'nin istifasının ertesi günü olan 12 Temmuz 1910 tarihli **Takvîm-i Vekâyi**'de sağlık nedeni ile görevinden istifa eden Hüseyin Hüsnü Efendi'nin yerine Meşihat makamına Musa Kâzım Efendi'nin tayin edildiğine dair Sultan Mehmed Reşad'ın bir hatt-ı hümayûnu yayınlanmıştır¹². Bu, dönemin İngiliz büyükelçisi Lowther'in de raporunda belirttiği üzere bu, Padişahın serbest iradesi ile yapmış olduğu bir atama değildi. Kanûn-ı Esâsî'ye göre şeyhülislâmı seçme hakkı padişaha ait olduğu hâlde, Musa Kâzım Efendi, bu görev için Cemiyet tarafından seçilmişti.¹³

hakkında ağır sözler sarfettiği bir beyannâme yayınlamıştır. Bkz. Mehmed Sâhib (1325: 385-387); Kara (2001:40-42).

¹⁰ Sahib Molla, Ahmed Rıza Bey'in teklifi karşısında masaya yumruğunu vurarak "Bir takım ..... oraya el atacaklar; Olmaz efendim olmaz! Korkuyorsanız benim üzerime atın, Şeyhülislâm razı olmuyor deyin"; II. Abdülhamid'in Dîvân-ı Harp'te yargılanmasını talep eden mazbatanın Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi sırasında ise yine aynı tarzda "Altı yüz senelik devlet-i aliyyede asla görülmemiş bir hal! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da burada okunmasına da teessüf ederim." şeklindeki sözleri ile hânedanın hukukunu savunmuştur. Bkz. Türkgeldi (1951: 41-42); İbnülemin (1982:II,582; III,1302-1303).

¹¹ Biyografisi için Bkz. **İlmiye Sâlnâmesi** (1334: 623-625); Altunsu (1972: 230-232).

¹² "Hatt-ı Hümayûn Sûreti:
Vezîr-i Ma'âlf-semîrim Hakkı Paşa,
Hüseyin Hüsnü Efendi'nin esbâb-ı sihiyyeden dolayı vukû'ı isti'fâsına mebnî mesned-i meşihat-i İslâmîyye revîyyet ve ehliyyeti cihetiyle hey'et-i âyândan Mûsâ Kâzım Efendi uhdesine tevcih olunmuşdur. Cenâb-ı Hak muvaffak buyura." (**Takvîm-i Vekâyi**, 580, 5 Receb 1328 = 29 Haziran 1326).

¹³ Lowther'in raporu için Bkz. **British Documents on Foreign Affairs**, 1985: 175.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislâmlığa atanmasını günlük gazeteler sadece kısa haberler hâlinde verirken¹⁴, İttihat ve Terakki'ye yakınlığıyla bilinen haftalık **Hikmet** gazetesi, atamadan duyduğu memnuniyeti “Efkâr-ı terakkî-güsterâne ve vatan-perverânesiyle, ilim ve tetebbu'âtıyla meşhûr olan ulemâmızdan Musa Kâzım Efendi makam-ı ulyâ-yı Meşîhat-i İslâmiyyeye nasb olundu” şeklinde bir haberle vermiştir (**Hikmet**, 8 Temmuz 1326 :2). Ayrıca Halvetî tekkesi postnişini ve Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi'nin yönetimindeki **Tasavvuf** mecmuasının 23 Mart 1911'de çıkan ilk sayısında Musa Kâzım Efendi'ye övgüler dizilmiş (**Tasavvuf** 10 Mart 1327, 1: 7) olmasından da Cemiyete yakın tasavvufî çevrelerin bu atamayı olumlu karşıladıkları anlaşılmaktadır.

Ancak, Cemiyet'in Musa Kâzım Efendi'yi meşîhate getirme konusunda yaşadığı tereddütte pek de haksız olmadığı kısa bir süre sonra anlaşılacaktır. Musa Kâzım Efendi'yi destekleyen Filibeli Ahmed Hilmî,¹⁵ atamadan kısa bir süre sonra yayınladığı bir yazıda yeni şeyhülislâmı ilerici ve yenilikçi olarak tanıyan bazı çevrelerin bundan pek hoşnut olmadıklarını yazmaktadır (Şeyh Mihriddîn Arûsî 1326:2). Filibeli'nin kimler olduğunu açıkça belirtmediği bu gayrı memnun kesimin ulemâ zümresi olduğunu İngiliz büyükelçisi Lowther, Londra'ya çektiği bir telgrafta açıkça haber vermektedir¹⁶. Hüseyin Câhid ise anılarında meseleye daha da açıklık getirerek bu atamaya tepki gösterenlerin başında İttihat ve Terakki'nin ilmiyeli mebuslarından Tokat Mebusu ve mütareke döneminin müstakbel şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi ile Konya Mebusu Zeynelabidin Efendilerin geldiğini yazmaktadır. Çünkü adları geçen bu ulemâ, padişaha kendi aralarından üç kişiyi şeyhülislâm adayı olarak göstermek istemişlerdi. Önerdikleri bu üç aday da kabul edilmeyip başka birisi meşîhate getirilince, artık fırka içerisinde kalmanın kendileri için bir yarar getirmeyeceğine kanaat getirerek iktidar mevkiine daha çabuk erişebileceklerine ihtimâl verdikleri ayrı bir yol tutmuşlardır (Yalçın 1935: VI,138: 117-118).

¹⁴ Bkz. **Sabah** 30 Haziran 1326; **Tanin** 30 Haziran 1326; **İkdam** 30 Haziran 1326.

¹⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmî'nin yönetimindeki **Hikmet** gazetesi, bir süre meşîhatteki icraatlarına sık sık yer vererek Musa Kâzım Efendi'yi desteklemiştir. Meselâ “Şeyhülislamımız Çalışıyor” başlıklı bir haberle gayûr ve terakkîperver Şeyhülislâma hutbeleri ıslâh etme çalışmalarına başladığı, veya Mekteb-i Nüvvâb'da boş geçen tarih ve Arapça derslerine muallim tayin ettiği için övgüler dolu teşekkür mektupları yayımlamıştır Bkz. **Hikmet** 12 Ağustos 1326: 8; 27 Teşrîn-i Evvel 1326: 2.

¹⁶ His appointment identified the Sheikh-ul-Islamate with the Committee of Union and Progress and was ill-received by the Ulama” Sir G. Lowther, July 13, 1910 (**British Documents on Foreign Affairs**,1985: 252)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Her ne kadar Hüseyin Cahid, adları geçen ulemanın bu tepkisini basit bir olay şeklinde göstermeye çalışsa da Musa Kâzım Efendi'nin meşihate getirilmesi İttihat ve Terakki'ye oldukça pahalıya mal olmuştur. Mustafa Sabri ve Zeynelabidin Efendilerin yanısıra içlerinde Karesi Mebusu Vasfî ile Karahisar Mebusu Ömer Feyzi efendilerin de bulunduğu bir grup ulemâ, İttihat ve Terakki'den ayrılarak Gümülcineli İsmâil'in 1910 yılı başlarında kurmuş olduğu Ahâlî Fırkası'na katılmışlar (Tunaya 1998: 266-273), daha sonra da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer almışlardır (Birinci 1990:238). Özellikle, Mustafa Sabri Efendi, güçlü hitâbet ve kitâbet yeteneği ile İttihat ve Terakki'nin en çok çekindiği muhaliflerden biri hâline gelmiştir (Birinci 1990:238). Akşin (1998: 255)'e göre, Musa Kâzım Efendi'nin Meşihate getirilmesi ile baş gösteren bu kopmalar, Türklerin partisi iddiasında olan İttihat ve Terakki açısından büyük bir tehlike arz ediyordu. Çünkü ayrılan bu mebuslar kamuoyunu rahatlıkla etkileyebilecek nüfuz ve imkânları elinde bulunduran sarıklı Türklerden oluşuyordu¹⁷. Mustafa Sabri grubunun katıldığı Ahâlî Fırkası'nın liberal bir siyasi programa sahip olması (Akşin 1998: 255-256), bu kopuşun ideolojik bir mahiyetinin olmadığını, Hüseyin Câhid'in de belirttiği gibi daha ziyâde şahsî sebeplere dayandığını göstermektedir¹⁸.

Ulemâ kesiminin bu tepkisine rağmen İttihat ve Terakki, Musa Kâzım Efendi'yi meşihatte tutmaktaki kararlılığını İbrahim Hakkı Paşa'nın 29 Eylül 1911'deki istifasıyla meydana gelen kabine değişikliği sırasında onu bu görevde bırakarak göstermiştir. Söz konusu istifanın ardından Musa Kâzım Efendi, 1 Ekim 1911'de kurulan ve yine İttihat ve Terakki ağırlıklı olan birinci Said Paşa hükûmetinde tekrar yer almış¹⁹ ve onu ancak hakkında çıkarılan

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi de mütareke dönemindeki Şeyhülislâmlığı sırasında vermiş olduğu bir beyanatta "Ahâlî Fırkası'nın çoğunluğunu hâlis Türkler teşkil ediyordu" demiştir (Tunaya 1998: 273; **İkdam** 8 Mayıs 1335).

¹⁸ Bu durum ister istemez Kânûni'nin Veziriazâmı Lütfî Paşa'nın *Asafnâme*'sinde ulemâ hakkında yazmış olduğu şu cümleleri hatırlatmaktadır: "Müderrişin ve ulemâ tâyifesi hased üzeredir. Anların birbirinin hakkında söyledüğüne inanmayub re'is-i ulemâ olanlar ile müşâvere idüp menâsıb-ı ulemâda taharrî itmek gerek". XV. ve XVI. yy. ulemâsı arasındaki rekabet ve çekişmeler hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için Bkz. Ocak (1998: 114; 221-224).

¹⁹ "Hatt-ı Hümâyûn Sûreti

Vezîr-i Me'âlî-semîrim Sa'id Paşa,

İbrâhîm Hakkı Paşa'nın vukû-ı isti'fâsı cihetiyle mücerreb olan reviiyet ve hamiiyet ve vukûf ve ehliyyetinize binâ'en mesned-i Sadâret uhdenize tefvîz ve Meşihat-i İslâmiyye'ye Musa Kâzım Efendi ibkâ'en ta'yîn olunmuşdur..." Mehmed Reşad 7 Şevvâl 1329=17 Eylül 1327 (*Takvîm-i Vekâyi*, 18 Eylül 1327: 937=1 Ekim 1911).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

masonluk iddiaları meşihatten uzaklaştırabilmiştir²⁰. Söz konusu ithamlar nedeniyle fazlaca yıprandığı için de 31 Aralık 1911'de kurulan ikinci Said Paşa kabinesinde kendisine yer verilmemiş ve Meclis-i Âyân'daki görevine geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bu arada İttihat ve Terakki'nin son denetleme iktidarı olan ikinci Said Paşa hükûmeti, Said Paşa'nın İttihatçılar ile arasının açılması yüzünden ancak altı ay devam edebilmiştir. Said Paşa'nın 16 Temmuz 1912'deki istifasının ardından kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti, kendilerine Halaskâr Zâbitân adını veren darbeci subayların baskısıyla İttihatçıların çoğunlukta olduğu Meclis-i Meb'ûsan'ı, Meclis-i Âyân'da yaptırdığı oylama ile feshettirerek, İttihatçıları yönetimden tasfiye etmiştir. Ancak 1912 Temmuzunda askerî bir darbeye iktidardan uzaklaştırılan İttihat ve Terakki, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği karşı darbeye, yani Bâb-ı Âlî baskınıyla daha güçlü bir şekilde tekrar yönetimi ele geçirmiştir. Darbenin ardından sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te bir suikaste öldürülmesi, İttihatçılara muhalefeti tasfiye etme imkânı sağlamış; böylece İttihat ve Terakki'nin mütarekeye kadar devam edecek olan tam iktidar dönemi başlamıştır.

İttihat ve Terakki'nin Savaş Dönemi Reformları Karşısında Musa Kâzım Efendi'nin Tavrı

Muhalefetin tamamen sindirildiği bu dönemde Cemiyet, toplumsal, idari, iktisadî ve hukûkî alanlarda gerçekleştirmeyi tasarladığı reformların fikrî hazırlığını yapmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın askerî ortamında da bu reformların bir kısmını hayata geçirme fırsatını bulmuştur. Bunların içerisinde 1917 yılında çıkarılan “Şer’iyye Mahkemelerinin Adliye Nezâreti’ne Bağlanması Hakkındaki Kanûn” ve “Hukuk-ı Âile Kararnâmesi” gibi hukukî alanda lâikleşmeyi hedef alan bazı reformları, meşihat makamı ve Musa Kâzım Efendi'nin tekrar bu makama getirilmesi ile doğrudan ilgili olarak gördüğümüz için burada ayrıntıya girmeyi gerekli buluyoruz:

Düşünsel alt yapısı Cemiyet'in son dönemdeki ideologu Ziya Gökalp tarafından oluşturulan bu reformların ilk sinyalleri İttihat ve Terakki'nin 1913 kongresinde verilir. Kongrenin 20 Eylüldeki toplantısında okunan raporda, özetle sosyal hayatı hem dine hem de çağın gereklerine göre yeniden düzenleme ihtiyacından ve müslümanları gerilikten kurtarmak için İslâmiyeti esas itibarıyla “asr-ı sa’âdet”e döndürme, tatbikat itibarıyla “asr-ı hâzır”a uydurma

²⁰ Musa Kâzım Efendi hakkında ileri sürülen Masonluk iddiaları hakkında bkz. (Koloğlu 2000:276-283; Güner 2003: 103-128).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

zorunluluğundan bahsedilir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise, mevcut fıkıh ve kelâmın aydınları dindar, dindarları da aydınlaştıracak ve sosyal barışı sağlayacak surette tasfiye edilmesi ve genişletilmesi gereklidir (Bayur 1991: 375).

Ziya Gökalp'e ait olduğu şüphe götürmeyen bu düşünce, yine onun tarafından 1914 yılı içerisinde **İslâm Mecmuası**'nda etraflı bir şekilde işlenir. Gökalp, bu mecmuada yayımlanan "Fıkıh ve İçtimâ'iyât" başlıklı yazısında fıkıhın kaynaklarını, değişimden bağımsız naslar ve zamana ve zemine göre değişen örfler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra, bu ikinci kaynağın İslâm ümmetinin sosyal gelişmesine uygun bir zemin hazırlayacağını ileri sürer (Ziya Gökalp 1329a: 40-44; Bayur 1991: 387). Bir sonraki "İçtimâ'î Usûl-i Fıkıh" başlıklı yazısında, İslâm tarihinden verdiği örnekler ve geniş sosyolojik açıklamaların arasına sıkıştırdığı şu esas düşünceyi ileri sürer: Örf Tanrı'nın iradesi dışında gelişmediğine göre fıkıhın aslı kaynağı olarak itibar görmelidir (Ziya Gökalp 1329b:84-87; Bayur 1991: 387).

İslâm Mecmuası'nın diğer yazarları Halim Sabit (1329: 145-150) tarafından da desteklenen bu düşünce, **Sebilürreşâd**'da İzmirli İsmail Hakkı (1329: 211) tarafından reddedilmiştir. Başta aile kurumu olmak üzere sosyal yaşamın bir çok alanını lâikleştirmek için zemin hazırlamayı amaçlayan bu düşünceden sonra Gökalp, 9 Eylül 1915'te yayınlanan bir makalesinde daha temel bir meseleyi gündeme getirmiştir. Bu yazısında İslâm tarihinden verdiği örneklerle diyanet ve kaza görevlerinin dinî açıdan aynı şahısta toplanmasının sakıncaları üzerinde durduktan sonra, dünyevî bir görev olan kadılık ile daha çok diyanet sahasını ilgilendiren müftülük görevlerinin birbirinden mutlaka ayrılması gerektiğini ileri sürmüştür (Ziya Gökalp 1331:756-760). Buna karşı **Sebilürreşâd**'da İzmirli İsmail Hakkı (1334: 159-161), diyanet ve kazanın ayrılmazlığını savunmuştur.

Ziya Gökalp'in meşihatın yargı gücünü elinden alarak görev ve yetkilerini sadece diyanet işleri ile sınırlandırma amacını taşıyan ve İslâmcıların muhalefeti ile karşılaşan bu düşüncesi, İttihat ve Terakki ileri gelenleri tarafında da paylaşılmıştır²¹. Burada İttihat ve Terakki liderlerinin, kapitülasyonlardan kurtulmak kaygısıyla bu düşünceye destek vermiş olduklarını da belirtmek gerekir. Çünkü, ülkede şer'iyye mahkemelerinin hâlâ faaliyette bulunması Avrupalıların

²¹ Ancak, Cemiyet ileri gelenlerinin bu meselenin açıkça telaffuz edilmesinden de çekindikleri anlaşılmaktadır. Ziyâ Gökalp'in şeyhülislâmın kabine dışına çıkarılmasını işleyen "Meşihât" adlı şiirinin Enver Paşa'nın emriyle Gökalp'in **Yeni Hayat** adlı manzumeler kitabından çıkartılmış olmasını (Duru 1957: 76) bu şekilde yorumlamak gerektiği kanaatindeyiz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

kapitülasyonların kaldırılması konusundaki esas itiraz noktalarından birini teşkil etmiştir (Akşin 1998: 432). Bu yüzden Enver ve Talat paşalar, bu düşüncenin bir an önce hayata geçirilmesini istemişler (Menteşe 1946) ve bu amaçla, meşihate önce İttihat ve Terakki'nin en faal elemanlarından olan Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Bey'i tayin ettirmişlerdir (Ahmed Şiranî 1335:3).

Hayri Bey medreseli olmakla beraber, daha Meşrûtiyet öncesinde başındaki sarığı atarak ilmiye kökeni ile bağlarını koparmış ve yıllarca Nizâmiye mahkemelerinde hâkimlik ve savcılık görevlerinde bulunmuştur²². Bu yüzden onun meşihate atanması, özellikle İttihat ve Terakki içerisindeki Batıcı kesimi oldukça ümitlendirmiştir. Bunların çoğu, yeni şeyhülislâmın redinkot ve fesini muhafaza ederek meşihat makamına oturacağını sanmışlardır. Oysa, Bâb-ı Âlî Caddesi'nden geçen şeyhülislâmlık alayında arabadaki şahsın sarıklı ve şeyhülislâmların tören üniforması olan "ferve-i beyzâ" yı giymiş olduğu görülünce ümitleri boşa çıkmış ve Hayri Efendi'nin geleneğe bağlı kalacağı anlaşılmıştır (Mustafa Ragıp 1933: 223-224).

Hayri Efendi, sadece geleneğe bağlı kalmakla yetinmeyerek şeyhülislâmların fikhî meselelerdeki görüşlerini res'en padişaha arz ederek iradesini alma gibi eski bir geleneği de canlandırmıştır. Onun bu davranışı yasama meclislerinin yetkisine müdahale şeklinde algılanarak Fırka ve kabinedeki arkadaşlarının itirazlarına yol açmıştır (Mardin 1966: 109-111). Konumuz açısından asıl önemlisi kendisinden şer'iyeye mahkemelerini Adliye Nezâreti'ne devretmesi istendiğinde Enver Paşa ile tartışmaya girmiş (Türkgeldi 1951:118-119) ve meselenin ciddileşmesi üzerine de Adliye Nazırı Halil Bey'e bu işin kendisinin şeyhülislâmlığı döneminde olmasını istemediğini söyleyerek istifa etmiştir²³. İstifa ederken de yerine muhtemelen bu tür

²² Ürgüp'ün yerel ulemâ ailelerinden birine mensup olan Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi (1867-1922), tahsil hayatının önemli bir kısmını Anadolu medreselerinde geçirdikten sonra İstanbul'a giderek 1895'te Fatih Medresesi'nden icâzet almıştır. Bursa müderrislik rû'ûsuna sahip olan Hayri Efendi, ayrıca Mekteb-i Hukuk mezunu olduğu için mesleğini İmparatorluğun Suriye ve Makedonya şehirlerindeki Nizamiye mahkemelerinde müdde'i-i umûmî ve hakim olarak sürdürmüştür. Son olarak görev yaptığı Selânik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış ve II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra da Niğde mebusu olarak parlamentoya girmiştir. İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarları döneminde Şûrâ-yı Devlet Reisliği ile Adliye ve Evkaf Nazırlıklarında bulunmuş, 16 Mart 1914'te de şeyhülislâmlığa getirilmiştir. 1918'de İngilizlerin Malta'ya sürdüğü İttihatçılar arasında o da yer almış; 1921'de sürgünden dönüşünden sonra memleketi olan Ürgüp'e yerleşmiş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (İlmiye Sâlnâmesi 1334: 636-639; Gövsa 1946: 174; Mardin 1966: 107-108).

²³ Hayri Efendi'nin istifası ile ilgili olarak Enver Paşa'nın yalısında verilen bir ziyafetteki aşırı ihtişam ve masrafların kendisini rahatsız etmiş olması (Türkgeldi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

konularda daha esnek bir düşünce yapısına sahip olduğuna kanaat getirdiği için Musa Kâzım Efendi'yi tavsiye etmiştir (Menteşe 1946).

Şüphesiz, İttihat ve Terakki erkânı da Hayri Efendi ile aynı kanaatte olmalı ki, Sultan Mehmed Reşad'ın farmasonluğunu ileri sürerek itiraz etmesine rağmen Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislâmlığa tayini üzerinde diretmiştir (Türkgeldi 1951: 122). Musa Kâzım Efendi, ikinci kez meşihat makamına atanışını ve şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması meselesi ile ilgili düşünce ve tepkilerini 1919 yılında çıkarıldığı Divân-ı Harp Mahkemesi'nde ayrıntılı olarak anlattığı için şanslı sayılmalıyız²⁴. Musa Kâzım Efendi'ye göre meşiate getirilmesi bir emr-i vâki' şeklinde olmuştu. Önce köşküne Talat Paşa tarafından gönderilen Fırka'nın kâtib-i umûmîsi Mithat Şükrü Bey gelmiş; Hayri Efendi'nin istifası sebebiyle şeyhülislâmlık için kendisinin düşünüldüğünü söylemiş, Musa Kâzım Efendi ilk başta hastalığını gerekçe göstererek bunu kabul etmek istememişse de Midhat Şükrü Bey'in "başka kimi bulacağız?" diyerek ısrar etmesi üzerine süre istemişti. Ardından da birkaç gün sonra Mabeyn'den bir kâtip gelerek kendisini apar topar Saray'a götürmüş ve orada şeyhülislâmlığı tebliğ olunmuş, o da bunu padişahın teklifi olduğu için kabul etmek zorunda kalmıştı (DHMZC, 133,135,147).²⁵ Aynı gün içerisinde sağlık sebepleri yüzünden istifa eden Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin yerine Musa Kâzım Efendi'nin meşiate atandığına dair hatt-ı hümayûn²⁶ yazılmış ve şeyhülislâmlık alayı tertip edilmiştir (Türkgeldi 1951: 122).

1951: 123) ve Halil (Menteşe) Bey'in kendisine danışılmadan Adliye Nezâreti'ne tayin edilmesi gibi sebepler de rivayet edilmiş olmakla birlikte, asıl sebebin şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması meselesi olduğunu Maliye Nazırı Cavid Bey de hatıralarında teyid etmektedir (Cavid Bey, 1945).

²⁴ Musa Kâzım Efendi'nin Mütareke Döneminde İttihatçılık suçlamasıyla yargılandığı Divân-ı Harp Mahkemesi tutanakları ve bu yargılama sonucunda verilen mahkûmiyet kararı için Bkz. Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi, 1335 (Bundan Sonra DHMZC şeklinde anılacaktır) ve TBMM Arşivi, Eski Osmanlı Âyân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları (Musa Kâzım Efendi), Dosya No. 44.

²⁵ Atamanın bir emr-i vâki' şeklinde gerçekleştiğini Sultan Mehmed Reşad'ın Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey de teyid etmektedir: Musa Kâzım Efendi'nin Topkapı dışındaki köşküne gönderilen mabeyn kâtibi Şevki Bey Şeyhülislâmı otomobiliyle Saray'a getirmişti. (Türkgeldi 1951: 122-123).

²⁶ "Hatt-ı Hümayûn Sûreti:

Vezîr-i Ma'âlf-semîrim Mehmed Sa'îd Paşa,

Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin esbâb-ı sıhhiyyeden nâşi vukû'-ı isti'fâsı cihetiyle mesned-i meşihat derkâr olan ehliyyet ve faziletine binâen hey'et-i a'yân âzâsından şeyhülislâm-ı esbak Musa Kâzım Efendi uhdesine bi't-tevcîh kendüsi Bâb-ı Âlîmize i'zâm edilmiştir. Cenâb-ı Hak cümlemizi her hâl ü kârda muvaffak bi'l-hayr buyursun. Âmîn bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn" Mehmed Reşad 5 Receb 1334, 25 Nisan 1332 (8 Mayıs 1916) (**Takvîm-i Vekâyi**, 2522, 26 Nisan 1332=9 Mayıs 1916)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Ancak, tayininden dört ay sonra kendisinden şer'iyeye mahkemelerini Adliye Nezâreti'ne devretmesi istendiğinde, Musa Kâzım Efendi, meşihate getirilmesinin altında yatan gerçek sebebi geç de olsa anlamıştır. Bunun üzerine, altı yüz senelik bir anane olan şer'iyeye mahkemelerini kaldırmaya birkaç kişinin hakkı olmadığını, buna ancak milletin karar verebileceğini söyleyerek teklifin önce Fırka kongresinde görüşülmesini, burada kabul edildiği takdirde de bir kanun tasarısı olarak Meclis-i Meb'ûsân'da onaylanmasını istemişti (DHMZC:135-136).

Kararnâme şeklinde yürürlüğe konulmak istendiği anlaşılan bu teklif için şeyhülislâm ikna edilemeyince; teklif, 1916 yılının Eylül ayında toplanan İttihat ve Terakki kongresine götürülmüş; burada uzun tartışmalardan sonra kabul edilerek siyasi programa eklenmiş (Tanin 16 Eylül 1332; 20 Eylül 1332) ve ardından da bir kanun tasarısı olarak hükümet tarafından 24 Şubat 1917'de Meclis-i Meb'ûsân'ın onayına sunulmuştur. Aralarında ulemânın da bulunduğu mebuslar, müzakereler esnasında asıl önemli olanın ahkâm-ı ilâhiyenin uygulanması olduğunu, bunun hangi kurum tarafından uygulanacağını önemli olmadığını belirterek temelde tasarıya karşı çıkmamışlar; sadece şer'iyeye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne devredilmesi sonucunda görev dağılımı ile ilgili ortaya çıkabilecek bazı sorunları tartışmışlardır. Ayrıca Musa Kâzım Efendi'nin Meclis-i Meb'ûsân'a gelerek altında kendisinin de imzasının bulunduğu Meşihat makamını doğrudan ilgilendiren bu kanun lâyihasını savunmaması mebuslar tarafından eleştirilmiştir²⁷. Musa Kâzım Efendi'nin sorumluluktan kurtulmak için Meclis-i Meb'ûsân'da oylanmasını istediği teklif, kendisinin de ifade ettiği gibi “hiçbir tane muhalif çıkmadan” kabul edilmiştir (DHMZC 1335: 136). Sonuçta altında Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin de imzasının yer aldığı ve meşihatın yargı üzerindeki gücünü tamamen sona erdiren “Bilumûm Mehâkim-i Şer'iyeye ile Merbûtâtının Adliyye Nezâreti'ne Tahvîl-i İrtibâtı Hakkındaki Kanûn” 12 Mart 1917'de çıkarılmıştır (Takvîm-i Vekâyi 1 Nisan 1333: 2840; Cerîde-i İlmiye Cemâziyelevvel 1335, III, 31: 875)²⁸.

²⁷ Mebusların Musa Kâzım Efendi'ye yönelttikleri eleştiriler için bkz. **Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi** (11 Şubat 1332: D.3,İç.S.3, C.1, 287-299).

²⁸ Bu Kanunla Meşihat makamı hukuksal alandaki otoritesini resmen kaybedince Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâm olarak 1 Muharrem 1336 = 18 Ekim 1917 de çıkarılan ve kadınlara boşanma ile “ta'addüd-i zevcât”a karşı bazı haklar tanıyan” Hukuk-ı Â ile Kararnâmesi”ne de itiraz etme hakkı ortadan kalkmış oluyordu. Bu kararnâme altında Sadrazam Talât Paşa, Adliye Nazırı Halil Bey ve Sultan Mehmed Reşad'ın imzalarının bulunduğu üçlü kararname şeklinde yürürlüğe girmiştir Bkz. (Cerîde-i İlmiye (Rebiülevvel 1336, IV, 34: 986-1004).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Tasarının mecliste kabul edilmesinden sonra Musa Kâzım Efendi'ye iki seçenek kalmıştı: Ya durumu kabullenerek yerinde kalacak, ya da tepkisini göstermek için istifa edecekti (DHMZC 1335: 136). Talat Paşa (1994: 161)'ya göre, Musa Kâzım Efendi birinci yolu seçmiş ve yerinde kalmıştı. Musa Kâzım Efendi, muhakeme sırasında verdiği savunmada o sıralarda yürütmekte olduğu medrese reformunu tamamlamak, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin kuruluşunu gerçekleştirmek, vakıfların dağıtılmasını engellemek ve onları bir umum müdürlük şeklinde meşihate bağlamak amacıyla istifa etmediğini söyleyerek yerinde kalma gerekçelerini de açıklamıştır (DHMZC 1335: 136).

Ancak, Divân-ı Harp Mahkemesi'nde meşihat makamını İttihat ve Terakki'nin emri altına sokma suçlamasıyla da yargılanan Musa Kâzım Efendi'nin savunma psikolojisi içerisinde sarfettiği bu sözler gerçeği ne ölçüde yansıtıyordu? Kendisinin iddia ettiği gibi, şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasına karşı çıkmış mıdır? Mütareke devrinde bu mahkemelerin tekrar meşihate iade edilmesini savunan Ahmed Şiranî (1335:3)'nin Ders Vekili Hacı Ali Efendi'den naklettiğine göre, Musa Kâzım Efendi "gidip Sultan Mehmed Reşâd Efendimizden buna mûmâna'at etmesi ricâsında bulunacağım" diyerek tasarıya başından beri karşı çıkmıştı. Talat Paşa (1994: 161)'ya göre ise, Musa Kâzım Efendi bu öneriye karşı değildi, sadece kişisel tereddütleri yüzünden bazı uygulama güçlüklerinden söz etmiştir. Teklif büyük bir çoğunlukla kabul edilince onun da tereddütleri sona ermiş ve sonunda söz konusu kanun tasarısını imzalamıştır. Musa Kâzım Efendi'nin 1333=1917 yılı ilmiye bütçesinin müzakereleri münasebetiyle katıldığı Meclis-i Âyân'ın 20 Mart 1917 tarihindeki oturumunda başta Ahmed Rıza Bey olmak üzere şer'iyye mahkemelerinin Adliyye Nezâreti'ne bağlanmasında rolü bulunduğu gerekçesiyle kendisini eleştiren üyelere verdiği "Mesele Fırka meselesidir. Ekseriyyete ittihâ zarûrîdir"²⁹ şeklindeki cevap, Talat Paşa'nın sözlerinde gerçeklik payının bulunduğunu göstermektedir.

Musa Kâzım Efendi'nin Mütareke döneminde başına büyük işler açacak olan bu sözleri İttihat ve Terakki'nin Musa Kâzım Efendi'yi beş yıl gibi uzun bir süre meşihatte tutma sebeplerini yeterince açığa çıkarmaktadır.

²⁹ Musa Kâzım Efendi'nin bu sözleri için bkz. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, (20 Mart 1333: D.3,İç.S.3, C.2, 288)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Sonuç

II. Meşrutiyetin ilk günlerinde yaşanan bir kabine krizinin aşılmasında Meşihat makamının oynamış olduğu rol, Tanzimat hareketi ile birlikte Osmanlı yönetim sistemi içerisindeki yetkileri azaltılmış olduğu düşünülen bu kurumun iç siyasette hâlâ etkili olduğunu göstermiştir. Meşrutî rejimin yeniden tesisi için vermiş oldukları mücadele esnasında bir kısım ulemânın desteğini elde etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet dönemindeki iktidarını ve icraatlarını da dini açıdan meşru bir zemine oturtmak kaygısıyla Meşihat makamını kontrol etmek istemiştir. Bu noktada başından itibaren, bizzat Cemiyetin bir üyesi olan Musa Kâzım Efendi'nin ismi ön plana çıkmıştır. Ancak Meclis-i Meb'ûsan'da yer alan muhafazakâr ulemânın daha liberal bir İslâm anlayışına sahip olan Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislâmlığına itirazları, meclisteki dengelerin bozulmasından çekinen İttihat ve Terakki'yi başka isimler üzerine durmaya sevk etmiştir. Bununla birlikte Cemiyet'in Meşihate getirdiği diğer şeyhülislamları kontrol etmekte başarısız olması üzerine Musa Kâzım Efendi Meşihate getirilmiştir. Bu da İttihat ve Terakki içerisindeki ilmiyelî mebuslardan etkili bazı kişilerin muhalefetin saflarına geçmelerine yol açmıştır.

Hakkında ileri sürülen Masonluk suçlamaları nedeniyle 1911 yılında istifa eden Musa Kâzım Efendi'nin 1916 yılında tekrar Meşihate getirilmesi ise doğrudan İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde başlatmış olduğu hukuksal ve idari yapıyı laikleştirme projeleri ile ilgilidir. Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne devrine muhalefeti üzerine Padişah'ın itirazlarına rağmen Musa Kâzım Efendi tekrar Meşihate getirilmiş ve onun desteğiyle bu önemli hukuk reformu gerçekleştirilmiştir. Mustafa Ragıp (1933: 245)'in "Dervişmeşrep, mütevekkil, idarî faaliyeti hemen hemen mevkut olan Musa Kâzım Efendi Talat Bey için faal, itirazdan ve tenkitten çekinmez, müteşebbis Hayri Efendi'den daha muvafık bir arkadaştı" sözleriyle özetlediği gibi İttihatçılar Musa Kâzım Efendi'yi kolayca kontrol edebilecekleri bir şahsiyet olduğu için tercih etmişlerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz (1995). **İttihad ve Terakki**, Çev.: N. Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AHMED Şîrânî (1335). "Mehâkim-i Şer'iyye'nin Lüzûm-ı İ'âdesi" **İ'tisâm**, S: 8, s. 1-4.
- AKŞİN, Sina (1998). **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, Ankara: İmge Yayınları.
- ALİ Cevat, (1991). **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi**, Ankara: TTK Yayınları.
- ALTUNSU, Abdülkadir (1972). **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- BAYAR, Celal (1997). **Ben de Yazdım**, C: 1, İstanbul: Sabah Yay.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1991). **Türk İnkılâbı Tarihi**, C: 2/4, Ankara, TTK Yayınları,.
- BİRİNCİ, Ali (1990). **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul, Dergâh Yayınları,.
- British Documents on Foreign Affairs** (1985). C: 20, London: University Publications of America.
- CAVİD Bey (1945). "Felâket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi", **Tanin**, 15 Şubat 1945.
- CEMÂLEDDİN Efendî (1336). **Şeyhülislâm-ı Esbak Cemâleddin Efendî Merhûmun Hâtrât-ı Siyâsîyesi**, Dersaadet: M. Hovagimyan Matbaası.
- DANIŞMEND, İ.Hami (1961). **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 4, İstanbul: Türkiye Yayınları.
- Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi** (1335).
- DURU, Kâzım Nami (1957). **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- GÖVSA, İ. Alaaddin (1946). **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul: Yedigün Neşriyatı.
- GÜRER, A. Şamil (2003). **Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Musa Kâzım Efendi**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- HÂLİM Sâbit (1329). “İçtimâ’î Usûl-i Fıkıh”, **İslâm Mecmuası**, S: 5, s.145-150.
- HANİOĞLU, Şükrü (1981). **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- HANİOĞLU, Şükrü (1985). **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- İBNÜLEMİN M. Kemâl (1982). **Son Sadrazamlar**, C: 1-4, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İlmiye Sâlnâmesi** (1334). Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye: Matbaa-i Âmire.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1993). “Cemaleddin Efendi”, **DİA**, C: 7, s. 309-310.
- İSTANBUL Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Ulemâ Dosyaları, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Dosya No. 520.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı (1329). “İçtimâ’î Usûl-i Fıkıh İhtiyaç Var mı?” **Sebilürreşâd**, S: 298, s. 211-216.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı (1334).”Diyanet ve Kaza” **Sebilürreşâd**, S: 373, s. 159-161.
- KARA, İsmail (1997). **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/ Kişiler**, C: 1, İstanbul: Kitabevi.
- KARA, İsmail (1998) “Ulemâ-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin-Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak”, **Divan**, S:4, 1998: 1-25.
- KARA, İsmail (1999) “Musa Kâzım Efendi”, **Osmanlılar Ansiklopedisi**, C: 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, s. 260-261.
- KARA, İsmail (2000) “Ulemâ-siyaset İlişkilerine Dair Metinler” **Divan**, S:7 s. 65-134.
- KARA, İsmail (2001) **İslâmcıların Siyasi Görüşleri : Hilafet ve Meşrutiyet**, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARAL, E. Ziya (1999). **Osmanlı Tarihi**, C:9,Ankara: TTK. Yayınları.
- KOCA, Ferhat (2002). **Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi’nin Hayatı ve Fetvâları**, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan (2000). **İttihatçılar ve Masonlar**, İstanbul: Eylül Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- KUSHNER, David (1990). “Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi's Ideas on State and Society.” **V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler (İstanbul, 21-15. 8. 1989)**, Ankara: TTK Yayınları, s. 603-610.
- LÜTFİ Bey. **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- MARDİN, Ebululâ (1966). **Huzur Dersleri**, C: 1-3, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi** (1982). D:1-4, Ankara: TBMM Basımevi.
- Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerîdesi** (1982-1991). D:1-4, Ankara: TBMM Basımevi.
- MEHMED Sâhib (1325). “Makâm-ı Celîl-i Meşihat-ı İslâmiye'den Bilumûm Nâib ve Müftilere Kâffe-i Bilâd-ı İslâmiye Ulemâ ve Meşâyih-i Kirâmına Hitâben Tastîr ve İrsal Kılınan Beyânnâmedir”, **Sırât-ı Mustakîm**, S: 51, s. 385-387.
- MENTEŞE, Halil (1946). “Eski Meclis-i Mebusan Reisi ve Hariciye Nazırı Halil Menteşe'nin Anıları”, **Cumhuriyet**, 26 Kasım 1946.
- MUSA Kazım Efendi (1336), **Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım : Dînî, İçtimâî Makâleler**, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası,.
- MUSA Kazım Efendi (2002). **Külliyât: Dînî ve İçtimai Makaleler**, Haz. F. Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- MUSTAFA, Ragıp (1933). **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, İstanbul: Akşam Kitaphanesi.
- OCAK, A. Yaşar (1998). **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-16. Yüzyıllar)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- REINHART, Kevin (2001). “Musa Kâzım Efendi: From İlm to Polemics”, **Archivum Ottomanicum**, S: 19, s. 281-306.
- ŞEYH Mihriddin Ârûsî -Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi- (1326) “Şeyhülislâm Efendi Hazretlerine”, **Hikmet**, S: 37, s. 2-3.
- TALÂT Paşa (1994). **Talât Paşa'nın Anıları**, Haz. A. Kabacalı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TBMM Arşivi, Eski Osmanlı Âyân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları (Musa Kâzım Efendi), Dosya No. 44.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- TUNAYA, Tarık Zafer (1998). **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C: 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad (1951). **Görüp İştiklerim**, Ankara: TTK Yayınları.
- YAKUT, Esra (2005). **Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, İstanbul: Kitap Yayınları.
- YALÇIN, H. Cahit (1935). “Meşrûtiyet Hatıraları”, **Fikir Hareketleri**, S: 117-118).
- YALÇIN, H. Cahit (1936) “Tanıdıklarım: Musa Kâzım Efendi”, **Yedigün**, S:165, s. 10.
- ZARCONE, Thierry (1991). “Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L’Empire Ottoman: L’Exemple Du Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi”, **Anatolia Moderna Yeni Anadolu**, Paris-İstanbul, s. 201-208.
- ZİYA Gökâl (1329a). “Fıkıh ve İçtimaiyat”, **İslâm Mecmuası**, S: 2, s. 40-44.
- ZİYA Gökâl (1329b) “İçtimâi Usûl-i Fıkıh”, **İslâm Mecmuası**, S: 3, s. 84-87.
- ZİYA Gökâl (1331) “Diyânet ve Kaza”, **İslâm Mecmuası**, S: 35,s. 756-760.

Ek:

Musa Kâzım Efendi’nin Biyografisi

Osmanlı İmparatorluğu’nun 121. Şeyhülislâmı olan Musa Kâzım Efendi, 1861 yılında Erzurum vilâyetinin Tortum kazasına bağlı Vihik (Pehlivanlı) köyünde bir çiftçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin aslen Balıkesirli olduğu tahmin edilmektedir. Memleketinde başlamış olduğu medrese eğitimini sırasıyla Erzurum, Konya ve Balıkesir’de sürdürmüş, İstanbul’da Fatih Medresesi’nde tamamlamıştır.

İcazetnâmesini XIX. yüzyılın meşhur ulemâsından Hoca Şakir Efendi’den alan Musa Kâzım Efendi, saray bürokratlarına kurmuş olduğu patronaj ilişkileri sayesinde Fatih dersiâmlığının yanısıra Dârülfünûn, Dârümuallimîn, Mekteb-i Hukuk ve Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi gibi İmparatorluğun en gözde eğitim müesseselerinde muallimlik görevlerinde bulunmuştur. Aynı şekilde Maârif ve Meşihat bürokrasisinde de önemli görevlere getirilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Serbest düşünce yapısının gelişiminde yakın dostu Ahmet Mithat Efendi'nin önemli etkisi olan Musa Kâzım Efendi, yazarlık hayatına II. Abdülhamid döneminde, Ahmed Midhat Efendi'nin çıkarmış olduğu **Tercümân-ı Hakikat** gazetesinde başlamış, II. Meşrûtiyet döneminde **Sırât-ı Müstakîm**, **Teârûf-i Müslimîn** ve **İslâm Mecmuası** gibi dergilerde devam etmiştir. Milliyetçilik düşüncesine karşı olmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensubiyeti sebebiyle Türkçü fikir çevreleriyle de yakın ilişki içerisinde olmuştur.

II. Meşrûtiyet döneminde en uzun süre Şeyhülislâmlık makamında bulunma özelliğini taşıyan Musa Kâzım Efendi, bu önemli görevini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan sadakatine borçludur. Aralıklı olarak beş defa getirildiği şeyhülislâmlığı sırasında İttihat ve Terakki'nin politikaları doğrultusunda ilmiye teşkilâtında medrese ve tekke reformlarını gerçekleştirmiştir.

Musa Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile olan ilişkisi, II. Meşrûtiyet öncesine dayanmaktadır. İttihat ve Terakki'nin yönetim kadrosu içerisinde yer almış olan Musa Kâzım Efendi, aynı zamanda bu Cemiyet'in Meclis-i Âyân'daki sözcülüğü görevini yerine getirmiş ve onun dinî propogandasını yürütmek üzere kurulan Hey'et-i İlmiyye'sini yönetmiştir. Yine İttihat ve Terakki ile olan ilişkileri onu, siyasi amaçlarla mason cemiyetine üye olmaya sevk etmiştir. Nakşibendî tarikatının bir üyesi olan Musa Kâzım Efendi'nin yine İttihatçı olması sebebiyle Bektaşî tarikatine girmiş olduğu şeklindeki iddialar ise asılsızdır. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin aleyhine neticelenmesi üzerine İttihat ve Terakki kabineleri üyelerini yargılamak üzere kurulan mütareke dönemi Divân-ı Harbinde, savaş suçlusu olarak yargılanmış ve on beş yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Cezası Sultan VI. Mehmed Vahideddin tarafından üç yıl geçici sürgüne çevrilmiş, sürgüne gittiği Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etmiştir.

II. Meşrutiyet öncesinde kaleme almış olduğu yazılarında daha ziyade felsefî konularla ilgilendiği görülen Musa Kâzım Efendi, bu yazılarında dinin insanın ferdî ve toplumsal hayatındaki rolü ile medeniyetin teşekkülü ve korunmasındaki etkilerini vurgulamıştır. Onun felsefî görüşlerini etkileyen faktörler, Batılılaşma hareketleri ile birlikte Türkiye'ye girmeye başlayan din karşıtı modern felsefî akımlardır. Bu yüzden Materyalizm ve pozitivism gibi felsefî akımlara karşı XIX. yüzyılda modernist bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan "yeni kelâm hareketi"nin Türkiye'deki öncüleri arasında yer almıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılık akımının önemli temsilcilerinden olan Musa Kâzım Efendi'nin siyasi konularla ilgili yazılarında işlemiş olduğu asıl düşünce İttihat ve Terakki'nin dinsel açıdan meşrûiyetini savunmak ve bu Cemiyet'in meşrutî yönetimin getirilmesindeki rolünü vurgulamak olmuştur. Bunu yaparken de modern çağın birer ürünü olan demokrasi ve insan haklarının İslâm dini ile tam bir uyum içerisinde olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Kadın hakları konusunu özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla bağlantılı olarak ele almış olan Musa Kâzım Efendi'nin kadın ve aile konularındaki fikirleri ise, büyük ölçüde geleneksel bakış açısını yansıtmaktadır³⁰.

---

³⁰ Musa Kâzım Efendi'nin hayatı ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi Bkz. Güner (2003).